
POSTSTRUKTURALNA KRITIKA REALIZMA: TRI STRATEGIJE

Filip Ejdus

Uvod

Realizam je način mišljenja koji međunarodnu politiku opisuje kao neprestanu borbu za moć koja se među državama odvija u uslovima anarhije. Budući da se radi o teorijskoj paradigmi koja je nakon Drugog svetskog rata postala dominantan način razmišljanja kako među teoretičarima tako i među praktičarima međunarodne politike, sve ostale paradigme su svoje mesto pod suncem tražile upravo kroz kritiku realizma. Dugo je najsnažnija kritika realizma dolazila iz liberalnog kampa. Međutim, početkom osamdesetih godina 20. veka, dolazi do razvoja novih, tzv. alternativnih paradigmi u međunarodnim studijama koje su dovele u pitanje ne samo akademski i etički kredibilitet realizma i liberalizma već i njihove naučno-filozofske temelje. Najradikalnija kritika došla je od onih istraživača koji su svoje utemeljenje imali u kontinentalnoj filozofiji, a posebno u poststrukturalizmu.¹ Njihov razorni napad na sve velike narative međunarodnih studija opatuljastio je sve one razlike između realista i liberala koje su do tada delovale nepremostivo. Naučne diskusije koje su vodili neoliberali i neorealisti osamdesetih godina najednom

¹ Kontinentalna filozofija se odnosi na način filozofskog mišljenja koji se tokom 19. i 20. veka razvijao na kontinentalnom delu Evrope. Nasuprot analitičkoj anglo-američkoj tradiciji fokusiranoj na formalnu logiku, kontinentalna filozofija svoju pažnju usmerava na svet iskustva. Među kontinentalno-filozofske pravce spadaju, između ostalog, nemački idealizam, hermeneutika, fenomenologija, kritička teorija, marksizam, psihoanaliza, egzistencijalizam, strukturalizam i poststrukturalizam (Braidotti, 2010, vii – xii).

su počele da liče na “buru u čaši vode”, odnosno na žučnu raspravu koja je vođena u okviru ne samo jedinstvenog već i relativno skućenog intelektualnog prostora. U početku su mnogi istaknuti predstavnici realizma i liberalizma pokušavali da uskrate poststrukturalistima naučni legitimitet pretvarajući ih time u svojevrzne akademske disidente. Međutim, kraj Hladnog rata nije predstavljao tektonsku promenu samo u praksi već i u teoriji međunarodne politike. “Jezički obrt”, do koga je u filozofiji i društvenoj teoriji došlo početkom 20. veka, tokom osamdesetih godina počeo je vršiti svoj uticaj i na međunarodne studije.² Time je u ovoj akademskoj disciplini otvorena treća debata: između reflektivizma i racionalizma.³

Realizam je kao dominantna paradigma bio i ostao na posebno žestokom udaru reflektivizma uopšte, a poststrukturalizma posebno. Zbog toga se često, posebno u udžbenicima iz oblasti međunarodnih studija, realizam i poststrukturalizam predstavljaju kao dva radikalno suprotstavljena teorijska pola. Međutim, radi se o pojednostavljenom opisu koji zanemaruje mnoge dodirne i potencijalno plodotvorne tačke koje postoje između ova dva pravca. U prvom poglavlju ovog rada najpre će biti iznete osnovne ideje ‘poststrukturalnog obrta’ u filozofiji, društvenoj teoriji i međunarodnim studijama. Na ovako postavljenoj podlozi biće u drugom poglavlju iznete tri strategije uz pomoć kojih su poststrukturalisti kritikovali realističku teoriju međunarodne politike. Prva je usmerena na dekonstrukciju mita o realizmu kao jedinstvene škole mišljenja koja se progresivno i linearno razvijala akumulacijom državničkog praktičnog iskustva od Tukidida do Waltza. Druga strategija kritikovanja se usmerava ne toliko na poreklo realizma koliko na njegove političke efekte. Treća strategija kritikovanja sastoji se u temeljnom raspakivanju ključnih realističkih konceptata kao što su država, suverenost, anarhija, moć i nacionalna bezbednost.

Poststrukturalni obrt

Poststrukturalizam je pokret nastao u okviru kontinentalne filozofije, pre svega lingvistike, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka u Francuskoj kao reakcija na strukturalizam.⁴ Kao i strukturalisti, poststrukturalisti odbacuju ideju da

2 Jezički obrt je termin koji obuhvata razvoj do koga je došlo unutar kontinentalne filozofije tokom 20. Veka. Suštinska ideja jezičkog obrta sastoji se u tome da jezik nije samo refleksija ili reprezentacija stvarnosti već njen konstitutivni deo (Rorty, 1992).

3 Prva debata je bila između realista i liberala u međuratnom periodu. Druga debata se vodila između tradicionalista i bihevorista tokom šezdesetih godina 20. veka. Treća debata između racionalista i reflektivista u međunarodnim studijama je zapravo nastala “jezičkim obrtom” u međunarodnim studijama. Reflektivizam predstavlja etiketu kojom se žele obuhvatiti svi oni pristupi koji ističu značaj jezika za konstituisanje stvarnosti. Među njima su najradikalniji poststrukturalisti koji polaze od toga da “nema ničega izvan teksta” (Derrida, 1967, 227).

4 Strukturalizam je intelektualni pokret čiji se nastanak vezuje za delo Kurs opšte lingvistike švajcarskog lingviste Ferdinanda de Saussurea (Saussure, 1960). On u ovom delu iznosi tvrdnju po kojoj se jezik može tretirati kao nasleđeni formalni sistem znakova čije je značenje utvrđeno konvenci-

jezik dobija značenje kroz referisanje na spoljni svet, već smatraju da se značenje proizvodi kroz proces referisanja unutar samog jezika. Međutim, poststrukturalisti napuštaju i strukturalističku tvrdnju da postoji nekakva jezička struktura koja proizvodi stabilno značenje. Prema poststrukturalistima, značenje je uvek nestabilno, zbog toga što postoji nepremostivi jaz između označitelja i označenog. Iako se koreni ovakvog shvatanja mogu pronaći još u delima Friedricha *Nietzschea*, poststrukturalni obrt je najpre potekao u Francuskoj tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, i to u dekonstruktivističkoj lingvistici Jacquesa Derride, književnoj teoriji Rolanda Bartha i filozofiji Michela Foucaulta. Nakon toga, ovaj pokret je preveden na teren drugih disciplina društvenih nauka, uključujući tu i političke nauke i međunarodne studije. Veoma je važno istaći da se ne radi o nekakvom koherentnom teorijskom pravcu, već o heterogenoj grupi kritičkih intelektualnih praksi poput na primer dekonstrukcije, genealogije ili analize diskursa koje za cilj imaju razumevanje “istorijske i kulturne usađenosti subjekata” (Aradau/Van Munster, 2010, 73).

Poststrukturalizam se često naziva još i postmodernizam.⁵ Ovaj termin popularizovao je Jean François Lyotard u svom delu *Postmoderno stanje: izveštaj o znanju* objavljenom 1979. godine. U ovom delu Lyotard tvrdi kako su zbog ubrzanog tehnološkog razvoja veliki narativi o istini, tzv. metanarativi, postali neodrživi. Prema Lyotardu: “pojednostavljujući do krajnosti, definicija postmodernog je neverovanje u metanarative” (Lyotard, 1984, xxiv). Kritičari optužuju postmodernizam da predstavlja nihilistički intelektualni poduhvat koji ne nudi nikakvu normativnu alternativu već samo razornu kritiku velikih prosvetiteljskih ideala kao što su istina, razum, progres, sloboda, nauka ili država. Ova kritika samo naizgled može delovati ispravno, budući da postmodernizam nije normativan pristup, kao što je to na primer kritička teorija. Ipak u nekom širem smislu, postmodernisti odnosno poststrukturalisti uvek ukazuju na istoričnost i kulturnu zavisnost režima znanja kako bi otvorili prostor za etičku kritiku sa stanovišta onih koji su marginalni ili potčinjeni. Osim toga, radi se o analitičkom okviru za razumevanje duha vremena u kome živimo. Kako tvrde postmodernisti, duh našeg vremena je prožet nihilizmom i relativizmom i u njemu je “objektivna stvarnost zamenjena tekstualnošću (...) oblici proizvodnje oblicima informisanja (...) reprezentacija se stopila sa simulacijom (...) imperijalizam je ustupio mesto imperiji znakova” (Der Derian/Shapiro, 1989, x). U odbranu ovako shvaćenog postmodernizma Anthony Burke primećuje kako su “možda upravo pozitivisti i državni ti koji su ‘postmoderni’, dok su teoretičari samo usamljeni proroci na padini” (Burke, 2008, 360). Temeljna diskusija o postmodernizmu i “poststrukturalnom obrtu” u filozofiji i društvenoj teoriji prevazilazi kako ciljeve tako i okvire ovog rada. Na ovom mestu važno je

jom. Strukturalistička logika je ubrzo primenjena i u drugim disciplinama društvenih nauka poput antropologije, sociologije, psihologije, filozofije itd. U međunarodnim studijama ima više strukturalističkih paradigmi, među kojima je najpoznatija strukturalni realizam, odnosno neorealizam (Waltz/Volc, 2008).

5 Ipak, postmodernizam je širi termin koji obuhvata prakse ne samo u filozofiji i društvenoj teoriji već i u umetnosti.

osvrnuti se na način na koji poststrukturalisti razumeju nauku uopšte i međunarodne studije posebno. To će nam pomoći da u narednom poglavlju izdvojimo i jasnije sagledamo ključne poststrukturalne strategije kritikovanja realizma.

Poststrukturalizam i nauka

Poststrukturalisti su veoma skeptični kada je u pitanju mogućnost sticanja objektivnog naučnog znanja. Po njihovom uverenju, nema čvrstih i neupitnih epistemoloških osnova za sticanje znanja na kojima bi bilo moguće utemeljiti naučnu teoriju. Zbog toga se ovaj način mišljenja ponekad naziva i “antifundacionalizam”. Za razliku od drugih teorijskih paradigmi koje se međusobno nadmeću u dokazivanju toga koja je od njih bliža “objektivnoj stvarnosti”, poststrukturalisti su pre svega zainteresovani da pokažu zbog čega određena teorija ima dominantan ili marginalni status u nekom istorijskom trenutku ili kulturnom okruženju. Zbog toga poststrukturalizam ne predstavlja nekakvu novu teorijsku paradigmu već pre antiparadigmu. On je pre svega intelektualna strategija za razumevanje toga kako se formira režim istine i u kakvom se odnosu nalaze znanje i moć. Za razliku od drugih teorijskih paradigmi koje pokušavaju na neki način da teorizuju istoriju, poststrukturalisti žele da istorizuju teoriju. Drugim rečima, umesto da ponude još jedan model za razumevanje sveta, oni istorijski objašnjavaju igre moći koje se nalaze u pozadini procesa uzajamnog konstituisanja savremenih subjekta i režima znanja o svetu. Ovaj se proces, prema poststrukturalistima, uvek odvija uz marginalizaciju, prigušivanje, potapanje i često zaborav alternativnih diskursa. Kako dominantni tako i alternativni diskursi uvek su deo intertekstualne mreže koja nikada nije stabilna ili dovršena i koju je kao takvu potrebno kritički i istorijski istraživati. Ovim postupkom, poststrukturalisti ne postavljaju novu “istinu” ili “paradigmu” na pijedestal teorijskog mišljenja. Umesto toga, oni nastoje da problematizuju osnovne pretpostavke na kojima režimi istine počivaju. Uznemiravanjem postojećih stajališta i ukazivanjem na nestabilnost njihovih mistifikovanih osnova poststrukturalisti razotkrivaju njihovo zamagljeno, a neretko i prljavo, nisko poreklo (Foucault, 2003a).

Poststrukturalizam u međunarodnim studijama

Poststrukturalizam je u međunarodne studije počeo da pristiže početkom osamdesetih godina. Među prvim autorima koji su prevodili jezik kontinentalne filozofije na teren globalne politike bili su Richard Ashley, James Der Derian, Simon Dalby, R. B. J. Walker, William E. Connolly, Michael Shapiro, Bradley S. Klein i drugi (Ashley, 1981, 1984; Walker, 1987; Der Derian/Shapiro, 1989; Walker, 1995; Klein, 1994). Svim ovim autorima je zajedničko to da su problematizovali osnovne pretpostavke na kojima su počivale tadašnje akademske debate o međunarodnoj politici. Sve što je uzimano zdravo za gotovo oni su doveli u pitanje, a sve što je delovalo prirodno i samorazumljivo oni su učinili stranim i upitnim. Međutim oni to nisu radili tako što bi u potpunosti napuštali tradicionalne autore i koncepte međunarodnih studija i uvodili neke nove. Naprotiv, poststrukturalisti su se baš uhvatili u

koštac sa klasičnim autorima, intelektualnom tradicijom i uvreženim konceptima discipline kako bi poremetili i problematizovali usvojena stajališta i interpretacije. Oštrica njihove kritike tražila je i produbljivala pukotine unutar paradigmatškog diskursa i skidala sa njega plašt monolitnosti u cilju otključavanja kreativnih potencijala neizvesnosti, mnoštva i razlike.

Pripadnici tradicionalnih škola mišljenja u međunarodnim studijama, pre svega realisti i liberali, tokom osamdesetih godina uglavnom su izbegavali da poststrukturalnim raspravama priznaju naučni status. Između jednih i drugih nije postojala ozbiljna diskusija. Prvo značajno priznanje učinio je poznati liberal i tadašnji predsednik Udruženja za međunarodne studije (eng. ISA) Robert Keohane. U svom čuvenom obraćanju godišnjoj konferenciji ISA održanoj u martu 1988. godine on je podelio čitavu disciplinu na dva kampa: *racionalistički* i *reflektivistički* (Keohane, 1988). Uprkos razlikama koje među njima postoje, ono što je prema Keohaneu svim reflektivistima zajedničko to je uverenje da način na koji ljudi razmišljaju o međunarodnoj politici nije samo reprezentacija ili refleksija stvarnosti već njen konstitutivni deo i da se zbog toga jezik mora pažljivo izučavati. Ipak, Keohane je u svom obraćanju naveo da reflektivisti moraju u budućnosti razvijati teorije koje se mogu empirijski testirati. Jedino tako oni mogu stvoriti kredibilnu alternativu racionalističkim paradigmatama međunarodnih odnosa (*Ibid.*, 393).

Već sledeće godine, poststrukturalisti, koji su do tada svoje radove objavljivali u uglednim naučnim časopisima, svoje ideje su po prvi put objavili u jednom zborniku radova. To je bila knjiga *Međunarodni-međutekstualni odnosi: postmoderno čitanje svetske politike* objavljena 1989. godine (Der Derian/Shapiro 1989). Ovo delo predstavlja prekretnicu budući da su po prvi put brojni poststrukturalni mislioci međunarodnih studija svoje ideje predstavili na jednom mestu. Ovim je racionalističko-reflektivistički front bio u potpunosti otvoren, a napori da se disciplina međunarodnih studija zaštiti od reflektivism, posebno od njenih najradikalnijih oblika, postali su još učestaliji. Tako je poststrukturalizam optuživan za “meta brbljanje”, “lošu nauku”, “relativizam” kao i za izbegavanje empirijskog dokazivanja sopstvenih iskaza (Campbell, 1998, 210, Burke, 2008, 370). Stephen Walt, čuveni teoretičar realizma, je na primer u svom prikazu razvoja studija bezbednosti kao poddiscipline međunarodnih studija napisao sledeće:

“Studije bezbednosti moraju biti na oprezu od kontraproaktivnih skretanja koja su zavela druge oblasti međunarodnih studija, pre svega ‘post-modernog’ pristupa međunarodnim odnosima [...] pitanja rata i mira su suviše važna za ovu oblast da bi bila prepuštena preopširnom i samo-povladljivom diskusu razvedenom od stvarnog sveta” (Walt, 1991, 223).

Sve je ovo dovelo do toga da poststrukturalizam dobije status disidentskog pokreta unutar ove akademske discipline. Tako je i ugledni časopis *International Studies Quarterly* 1990. godine objavio specijalno izdanje (Vol. 34, No. 3) na temu: “Govor jezikom egzila: disidentstvo u međunarodnim studijama”. Baš kao što je iznova iscartavala granicu između unutrašnjeg i spoljašnjeg domena kako bi se legitimizovala, disciplina međunarodnih studija je počela da iscartava granicu između “naučnih” i “nenaučnih” pristupa. Logocentrična taksonomska podela na dominantne/tradicionalne/racionalističke pristupe sa jedne i podređene/alternativne/

reflektivističke pristupe sa druge strane je počela sve više da se odomaćuje u silabusima i udžbenicima iz međunarodnih studija. U ovom imaginarnom poretku discipline, realizam i poststrukturalizam su zauzeli mesta na njegovim krajnjim polovima. Stvoren je utisak kako je unutar discipline uspostavljena nekakva hijerarhija na čijem “vrhu” se nalazi politički i naučno relevantni realizam dok je na “dnu” poststrukturalizam, razveden kako od stvarnog sveta tako i od “ozbiljne nauke”. U narednom delu teksta biće uznemirena ova uvrežena slika time što će pored ukazivanja na temeljna razilaženja između dva načina razmišljanja takođe biti razmotrene i njihove često zaboravljane dodirne tačke. Rušenjem štetnog zida koji je izgrađen između realizma i poststrukturalizma, otvara se potencijalno veoma plodotvorna i prilično nenaseljena istraživačka teritorija koju je Ole Vejver (Wæver) nazvao “poststrukturalnim realizmom”.

Tri poststrukturalne strategije

Od početka osamdesetih godina, kada je poststrukturalizam počeo da ulazi u međunarodne studije, na njegovoj meti se našao realizam. On je bio prirodna meta kao režim znanja, kao intelektualna tradicija i kao paradigma dominantna kako među teoretičarima međunarodnih odnosa tako i među političkim odlučiocima. Poststrukturalisti su od tada razvili barem tri strategije kritikovanja realizma. U narednom delu teksta svakoj od ovih strategija biće posvećena dužna pažnja.

Realizam kao heterogena paradigma i “nedovršen posao”

Prva kritička strategija poststrukturalne kritike ima za cilj razotkrivanje iluzije homogenosti realističke tradicije. Naime, umesto da kritikuju realizam kao takav, poststrukturalisti odbacuju pretpostavku o tome da uopšte postoji realizam kao koherentna naučna paradigma. Njihova je dakle namera od samog početka bila u tome da uznemire dominantni diskurs kojim je realizam prikazivan kao jedinstvena intelektualna tradicija, čiji se antički koreni nalaze u delu Tukidida, i koja je savremenu i najsavršeniju naučnu inkarnaciju doživela u delima Kennetha Waltza i drugih strukturalnih realista. U ponovnom čitanju protorealista kao što su Machiavelli ili Hobbes ili klasičnih realista poput Johna Herza ili Hansa Morgenthaua, poststrukturalisti su pronalazili ideje koje se nisu uklapale u dominantni neorealistički diskurs o međunarodnoj politici. Na taj način, poststrukturalisti su nastojali da pokažu da je savremeni diskurs o realizmu kao o unisonoj intelektualnoj tradiciji mišljenja o međunarodnoj politici, a koja proističe iz nekakve vanvremenske mudrosti državnika, zapravo mit koji je služio “naučnoj” legitimizaciji ideologije politike sile. Oni su zainteresovani da genealoški okriju “skrivenu istoriju realizma” (Molloy, 2006). Tako na primer Richard Ashley u svom pionirskom tekstu “Politički realizam i ljudski interesi” iz 1981. godine piše: “Tačka od koje polazim jeste ispitivanje same realističke tradicije. Moje stanovište ne tretira realizam kao završenu, homogenu tradiciju koju je moguće opisati terminima ‘esencijalnih’ koncepata i tvrdnji putem kojih on ‘razume’ svet” (Ashley, 1981, 206). On unu-

tar tog realizma, shvaćenog kao “nedovršen posao”, razlikuje “praktični realizam” i “tehnički realizam”. Praktični realizam ima za cilj “destilovanje razumevanja praktičnog konsenzusa” među državicima (*Ibid.*, 211). Praktični je realizam stoga po prirodi hermeneutički i ima emancipacijski potencijal. Ovo je realizam klasičnih realista. Sa druge strane, Ashley razlikuje “tehnički realizam” neorealista. Njihov cilj nije intersubjektivno razumevanje već objašnjenje univerzalnih zakonitosti, a sve u cilju “tehničke kontrole nad objektivnom sredinom” (*Ibid.*, 210).

Ashley je još razorniju kritiku izneo u tekstu “Siromaštvo neorealizma” koji je objavljen 1984. godine.⁶ U ovom tekstu on neorealizam naziva “karikaturom nauke” i totalitarnim ideološkim konstruktom koji predstavlja “apologiju za status quo i opravdanje za dominaciju” (Ashley, 1984, 257). Ashley posebno kritikuje etatizam, utilitarizam, pozitivizam i strukturalizam neorealizma kao i njegovo potpuno ignorisanje značaja procesa, prakse, moći i politike (*Ibid.*, 258). Umesto da problematizuje i objašnjava tragediju međunarodne politike, neorealizam je prema Ashleyu naturalizuje, a anarhiju prikazuje vanistorijskom “dijaboličkom mašinom” koja sama sebe reprodukuje. Od ovog neorealističkog “sazvežđa grešaka” Ashley pokušava da spasi one zaboravljene uvide do kojih su došli klasični realisti. Radi se o praktičnom znanju koje proističe iz iskustva kompetentnih državnika. To se pre svega odnosi na socijalno shvatanje moći koje je mnogo bogatije od moći kao materijalne sposobnosti, kako je shvataju strukturalni realisti. Klasični realizam, prema Ashleyu, nudi praktično intersubjektivno razumevanje državnika koji učestvuju u bezbednosnoj dilemi i ravnoteži snaga. Ipak zbog toga što predstavlja ideološki aparat globalne zajednice profesionalnih državnika, klasičnom realizmu po njegovom sudu nedostaje kritički odnos prema tragičnoj tradiciji u koju je organski uronjen. Ashley je ovim tekstom izvršio disekciju realističke paradigme kroz odvajanje njenih vitalnih delova (klasični realizam) od onih elemenata koji onemogućavaju kritičku diskusiju (neorealizam).

Na sličan način je Rob Walker pokazao da realizam nije koherentna škola mišljenja već “čvor istorijski konstituisanih tenzija i kontradikcija” (Walker, 1987, 65). On to čini ukazivanjem na dijametralno suprotno shvatanje odnosa politike i vremena kod dva protorealistička mislioca. Dok je kod Machiavellija prisutno moderno i istorično *shvatanje politike kroz vreme*, Thomas Hobbes ima srednjovekovno i univerzalističko shvatanje *politike izvan vremena* (*Ibid.*, 37). Sa jedne strane, Machiavellijev realista je onaj koji se prilagođava vremenu u kome živi i deluje po pisanim i nepisanim pravilima koje njegova objektivna realnost nalaže. Sa druge strane, Hobbesovski realista je onaj koji se prilagođava vanvremenskim imperativima politike. Postavlja se stoga pitanje da li su se pravila međunarodne politike izmenila od 16. veka i ukoliko jesu kakve bi savete vladalac na početku 21. veka dobio od Machiavellia, a kakve od Hobbesa? Prema Walkerovom tumačenju, Machiavellijevi stavovi bi verovatno bili dosta drugačiji od onih koje savremeni realisti, vođeni idejom o “večnom vraćanju istog” nude državicima?

6 Iako je nekoliko drugih kritičara ranije upotrebilo termin “neorealizam”, on je popularizovan tek nakon ovog Ashleyevog teksta objavljenog u uglednom časopisu International Organization.

Osim ovog uvida, Walker takođe dovodi u pitanje i tvrdnju prema kojoj realizam predstavlja "tradiciju" u međunarodnim odnosima.⁷ Realistička paradigma zasnovana je, kako Walker tvrdi, na negaciji političke teorije koja je još od antičke političke filozofije bila zainteresovana za postizanje bolje života unutar zajednice. Sva ona pravila i načela koja postoje unutar političke zajednice, a to su hijerarhija, mir, izvesnost i solidarnost, prema realističkoj paradigmi ne važe u odnosima između političkih zajednica. Međunarodne odnose karakteriše anarhija, rat, nezvesnost i borba za moć. Stoga, kako Walker pokazuje, idealistička paradigma je ta koja zapravo predstavlja tradiciju u odnosu na koju je izgrađen politički realizam kao njena negacija.

Realizam kao konstitutivni deo međunarodne politike

Druga strategija poststrukturalnog kritikovanja realizma svodi se na refleksiju o realizmu ne kao naučnoj teoriji koja opisuje i objašnjava međunarodno-političku realnost već kao ideologiji koja je sastavni deo ove realnosti. Naime, realisti, kako klasični tako i strukturalni, tvrde kako njihove "naučne" teorije opisuju veći istine međunarodno-političke realnosti. Za klasične realiste, uzroci ove realnosti se nalaze u iskvarenoj ljudskoj prirodi koju karakteriše volja za moć (lat. *animus dominandi*), dok je "za strukturalne realiste uzrok tragedije međunarodne politike u nepostojanju svetske vlade". Poststrukturalisti, kao što je to bilo reči ranije, polaze od pretpostavke da jezik i znanje nisu samo refleksija stvarnosti već njen konstitutivni deo. U skladu sa tim, i realistička je "naučna" teorija zapravo konstitutivni deo stvarnosti koju navodno "objektivno" izučava. Drugim rečima, realistička paradigma prema opisuje ali i generiše međunarodno-političku realnost. Kako piše Walker, "Teorije međunarodnih odnosa", uključujući tu i realizam, "više su interesantne kao aspekti savremene svetske politike koji treba da se objasne nego kao objašnjenja savremene svetske politike" (Walker, 1995, 6).

Sledeći ovakvu logiku, Gim George na primer pokazuje kako je dugi telegram Georgea Kennana iz 1946. godine imao ključnu ulogu u postavljanju intelektualne infrastrukture Hladnog rata (George, 1994). George postavlja pitanje da li bi odnosi između SAD i SSSR postali tako antagonizovani da su oni koji su oblikovali strateško mišljenje u prvim posleratnim godinama napravili drugačiju, manje manihejsku dijagnozu sveta u nastajanju. Sličan postupak je primenio i Bradley Klein, samo ne na realizam kao takav već na strateške studije, pod-disciplinu međunarodnih studija koja je bila pod ogromnim uticajem realizma. U svom delu *Strateške studije i svetski poredak* Klein kritikuje ovu disciplinu da je reifikovala koncepte kao što su međunarodni sistem, ravnoteža snaga, bezbednost, nuklearno odvracanje i druge. Ne radi se, kako tvrdi Klein, o "primordijalnim datostima", već o "socijalnim praksama" koje imaju svoju istoriju i svoje političke efekte (Klein, 1994). Inspirisan Foucaultovim genealoškim metodom, Klein se zanimao za to kako su se istorij-

7 Da se realizam i dalje tretira kao tradicija u odnosu na koju se razvijaju ostale paradigme, jasno se vidi i iz činjenice da je urednik ovu ediciju rešio započeti upravo udžbenikom o realizmu.

ski razvijali akademski jezik o strateškom nasilju kao i društvene prakse koje su iz ovog jezika proizilazile. On zaključuje da su se strateške studije razvijale sa ciljem da se organizovano nasilje pomiri sa liberalnim diskursom o civilnom društvu. To je učinjeno time što je nasilje konstituisano kao racionalan, prihvatljiv i neizbežan način nošenja sa drugošću, anarhijom i neizvešnoću koje potiču iz međunarodne oblasti. Kako piše Klein "strateško nasilje je pozvano da posreduje u odnosima, patrolira granicama, nazdire protivnika i kažnjava njegovu agresiju" (*Ibid.*, 6). Tako shvaćene, strateške studije i realpolitička paradigma nisu više hladna analitička alatka naučnika koji nepristrasno i objektivno objašnjavaju kako svet funkcioniše već "visoko politizovano upražnjavanje moći kroz diskurs koji sam po sebi ispisuje svet" (*Ibid.*, 36).

Na sličan način realizam u međunarodnim studijama kritikuju i oni mislioci u okviru poststrukturalnog pokreta koji se oslanjaju na postkolonijalnu intelektualnu tradiciju (Fanon, 1973; Said, 2008; Spivak, 2003). Radi se o literaturi koja se izdvaja po tome što hegemonističke diskurse Zapada, uključujući tu i realizam u međunarodnim odnosima, kritikuje kao nasleđe kolonijalizma. Cilj njihove kritike je dekonstrukcija hegemonističkog diskursa kako bi se otvorio prostor za perspektivu onih koji su potčinjeni (eng. *Subalterns*). Iz ove perspektive, realizam je nastao u cilju akademske legitimizacije međunarodno-političkog iskustva Zapada. Kao takav, on se nalazi u potpunom raskoraku sa političkim realnostima dekolonijalizovanog Trećeg sveta. Primera radi, u većini afričkih država, pojam suverene države koja poseduje weberovski monopol nad legitimnom primenom sile nad čitavom svojom teritorijom, predstavlja misaonu imenicu koja samo postoji na papiru. Suverenost se u ovim državama svodi na stolicu u Ujedinjenim nacijama i doseže najviše nekoliko desetina kilometara od njihovih prestonica. U Trećem svetu, ili da upotrebimo politički korektniji izraz - u zemljama u razvoju - zamagljuju se do neprepoznatljivosti sve one binarne opozicije koje analitički organizuju realpolitičku paradigmu poput unutrašnje/spoljašnje, rat/mir, sopstvo/drugost i hijerarhija/anarhija. Zbog toga postkolonijalni mislioci predlažu napuštanje atinskog "hegemonskog realizma" u korist meljanskog "realizma podređenih" (Ayoob, 1995, 2002; Barkawi/Laffey, 2006).

Dekonstrukcija centralnih realističkih koncepata

Treća strategija koju poststrukturalisti upotrebljavaju za kritiku realizma jeste dekonstrukcija njegovih ključnih koncepata poput moći, države, suverenosti i bezbednosti. Realisti ove pojmove uzimaju zdravo za gotovo, kao neupitne datosti. Poststrukturalisti se hvataju sa njima u koštac tako što pokazuju njihovu istoričnost i zavisnost od kulturnog konteksta sa ciljem njihove dereifikacije i denaturalizacije. Poststrukturalisti ne pokušavaju da napuste ili prevaziđu ove koncepte tako što bi ponudili nekakve nove fundamente na kojima bi trebalo zasnovati međunarodnu politiku.⁸ Umesto toga, poststrukturalisti pozivaju na to da se ovi koncepti ozbiljnije shvate.

8 Tako nešto čini kritička teorija na primer sa konceptom ljudske bezbednosti.

Država je centralni koncept realističke paradigme. Međutim, poststrukturalisti ukazuju koliko zapanjujuće malo pažnje realisti posvećuju razumevanju države (Walker, 1989, 42). Ona se u realističkoj paradigmi gotovo bez izuzetaka shvata kao neproblematično jedinstvo (Ashley, 1984, 238). Realizam polazi od pretpostavke o državocentričnosti međunarodne politike, ali ne posvećuje pažnju tome kako je ovaj konstrukt istorijski nastao i kakav ga režim znanja stvara i održava. Za razliku od liberala i kritičke teorije, koji smatraju da je previše pažnje posvećeno državi, poststrukturalisti usmeravaju još jači fokus na državu. Kao što piše Walker, realizmu zapravo nedostaje teorija države (Walker, 1987, 78). Da paradoks bude veći, što je realizam kao paradigma bio "naučniji", to je manje pažnje posvećivano državi. Siromašno shvatanje države kao unitarne jedinice bez ikakve istorijske specifičnosti strukturalni realisti pripisuju elegantnosti i jednostavnosti svoje teorije. Suverenost za njih predstavlja vanvremensku i neproblematičnu kategoriju. Međutim, poststrukturalisti kritikuju ovakve tvrdnje i ukazuju da su država i suverenost istorijski zavisni i promenljivi konstrukti. Jens Bartelson na primer umesto pitanja šta je suverenost postavlja pitanje kako je evoluiralo znanje o suverenosti i kako je ovo znanje konstituisalo međunarodno-politički sistem (Bartelson, 1995). Za razliku od realista, koji državu tretiraju kao neproblematičnu varijablu u međunarodnoj politici, on pokazuje da se zapravo radi o jednom istorijski promenljivom i višeznačnom pojmu.

Na sličnom tragu, i drugi poststrukturalisti problematizuju razliku između unutrašnjeg i spoljašnjeg koju realisti, ali i liberali, uzimaju zdravo za gotovo. Bez referisanja na anarhiju u međudržavnim odnosima, u kojoj nema morala i zajednice, teško da bi uopšte bilo moguće zamisliti ideal poretka i dobrog života unutar države (Walker, 1995). Suverena država je u tom smislu kontrušana kao granica između razumnog pojedinca i njegove uređene zajednice sa jedne strane i destruktivnog potencijala haosa i drugosti sa druge strane. Ona je zapravo zamišljena kao instrument koji razumnom pojedincu služi za upravljanje neizvešnošću (Ashley, 1989).

Moć je još jedan centralni realistički koncept koji poststrukturalisti produbljuju i problematizuju. Osnivač neorealističke misli Kenneth Waltz piše da:

"ekonomske, vojne i druge sposobnosti država ne mogu stoga biti odvajane po sektorima i vrednovane odvojeno. Države ne dolaze do vrha zato što se ističu na jedan ili na drugi način. Mesto koje će države zauzimati zavisi od rezultata koje one beleže po pitanju svih navedenih stavki: veličine stanovništva, teritorije, opremljenosti reursima, ekonomske sposobnosti, vojne snage, političke stabilnosti i veštine" (Waltz, 2008, 145).

Na sličan način moć definiše i ofanzivni realista John Mearsheimer koji smatra da moć "ne predstavlja ništa više nego određena dobra ili materijalna bogatstva koja država ima na raspolaganju" (Mearsheimer, 2009, 89). Poststrukturalisti kritikuju ovakvo nesocijalno shvatanje moći koje "postoji nezavisno od znanja ili volje aktera" (Ashley, 1984, 244). Oni ističu da moć nije instrument već odnos. Međutim, oni idu još dalje od toga time što ističu produktivni aspekt moći koji se odnosi na socijalno-difuznu proizvodnju subjektivnosti u sistemu značenja i obeležavanja. (Barnett/Duvall, 2005). Njihova se razmatranja u velikoj meri oslanjaju

na Foucaultovu teoriju moći. On razlikuje tri oblika moći: dominaciju, suverenost i upravljanje (fr. *gouvernementalité*). Dok je dominacija odnos u kome je nedvosmisljeno to ko je dominantan, a ko podređen, suverenost je strateška igra između načelno ravnopravnih subjekata. Između ova dva oblika moći nalazi se treći oblik moći, a to je upravljanje koje se odnosi na skup institucija, praksi i znanja koji služe za samokontrolu (Foucault, 2003b, 229-50).

Inspirisani Foucaultom teorijom moći, Iver Neumann i Ole Jacob Sending ukazuju da realističko shvatanje moći kao instrumenta u rukama država nije dovoljno za razumevanje međunarodnih odnosa u vreme globalizacije (Neumann/Sending, 2010). Međutim, oni kritikuju i liberalnu veru u to da su država, pa samim tim na neki način i razmatranje moći u savremenom svetu izgubili na značaju. Umesto toga, Neumann i Sending iznose tezu prema kojoj su države i dalje centralni akteri međunarodnih odnosa, ali da se način na koji one danas upravljaju radikalno menja. Umesto direktnog vladanja putem dominacije i suverenosti, države u savremenom svetu, ne samo unutar svojih granica već i izvan njih, sve više "upravljaju na daljinu" putem raznih nedržavnih institucija, praksi i autonomnih režima znanja. Građansko društvo i međunarodne organizacije sve više se redefinišu tako što od pasivnih objekata upravljanja postaju subjekti upravljanja (*Ibid.*, 115). Jedan od primera koji Neumann i Sending izučavaju je proces zabrane protivpešadijskih mina. Nasuprot široko uvreženom liberalnom mišljenju da su nevladine organizacije i društveni pokreti uspeali da privole suverene države da protivpešadijske mine stave van međunarodnog prava (primerice, Sporazum iz Ottawe, 1997), Neumann i Sending pokazuju kako su u pozadini ovog procesa zapravo bile vlade Norveške i Kanade. Međutim, ovi autori na taj način ne vraćaju analizu na realističku polaznu tačku prema kojoj su NVO i međunarodne organizacije ili beznačajni akteri ili puki instrumenti u rukama moćnih država. Umesto toga, Neumann i Sending pokazuju kako se racionalnost upravljanja menja tako da danas sve više nedržavni akteri, kao preduzetnici znanja i autonomni subjekti, postaju sve značajniji upravitelji nastajuće globalne političke zajednice.

Nacionalna bezbednost je još jedan koncept koji realisti tretiraju kao centralni aspekt međunarodne politike, a kome su poststrukturalisti posvetili posebnu pažnju. Realisti drže da države, budući da su racionalni akteri, kao osnovni cilj spoljne politike imaju postizanje nacionalne bezbednosti. One teže ovom cilju bilo u smislu sticanja i uvećanja moći (Morgenthau, 1948) bilo u smislu očuvanja autonomije, odnosno suverenosti (Volc/Waltz, 2008). Nasuprot ovakvom shvatanju, poststrukturalisti drže da je bezbednosna politika sastavni deo produkcije kolektivnog subjektiviteta. Drugim rečima, diskurs o bezbednosti uvek podrazumeva eksplicitno ili implicitno pozivanje na određeni identitet. Kao što piše David Campbell, "odgovor na pitanje 'ko smo mi' je neodvojiv od odgovora na pitanje 'čega se plašimo'" (Campbell, 1998, 73; Dillon, 1990-1; Stern, 2006, 192). To znači da između bezbednosti i identiteta ne postoji uzročna već uzajamno konstituišuća veza. Bezbednosna politika se uvek oblikuje i opravdava spram određenog identiteta, koji ne postoji nezavisno od bezbednosnog diskursa, već je upravo njime konstituisan. Ovu ideju zastupa i Lene Hansen kada piše da su "identiteti artikulisani kao razlog zašto se određene politike usvajaju, ali se oni takođe (re)produkuju

kroz ove iste političke diskurse” (Hansen, 2006, 21), odnosno da se oni “proizvode i reprodukuju kroz spoljnopolički diskurs, i ne postoji prethodni identitet koji je nezavistan od spoljne politike” (*Ibid.*, 26).

Na nešto drugačiji način pojmu bezbednosti sa poststrukturalnog stanovišta pristupio je Ole Wæver. On postavlja pitanje zbog čega se neke pojave tretiraju kao bezbednosne pretnje, a neke ne? Da li to zavisi samo od materijalnih osobina ovih pojava, kao što je, na primer, destruktivni potencijal atomske bombe, ili pak od socijalne konstrukcije, odnosno izgradnje kolektivnog intersubjektivnog značenja koje se ovim pojavama pridaje. Iskustvo govori da materijalnost određene pojave nije jedini, pa čak ni presudni činilac koji određuje to da li će neka pojava biti tretirana kao bezbednosna pretnja. Prema Wæveru, neke pojave se tretiraju kao bezbednosna pretnja zbog toga što su tako diskurzivno konstruisane; drugim rečima, one su sekuritizovane. Wæver smatra da bezbednost nema fiksno i objektivno značenje. Nadovezujući se na radove američkih lingvista Johna Austina i Johna Searla, poststrukturalizam Jacquesa Deridde i političku teoriju Karla Schmitta, Ole Wæver je konceptualizovao bezbednost kao diskurs kojim političke elite identifikuju pretnje, a od društva zahtevaju legitimitet za primenu specijalnih mera za borbu protiv njih. Wæver to objašnjava sledećim rečima:

“(…) uz pomoć teorije jezika možemo tretirati ‘bezbednost’ kao govorni čin. U ova-
kvoj upotrebi, bezbednost nas ne interesuje kao znak koji referiše na nešto što je više
stvarno; samo izgovaranje je čin. Izgovarajući to, nešto je učinjeno (kao kod opkla-
de, obećanja, imenovanja broda)” (Wæver, 1995, 55).

Za Wævera je bezbednost govorni čin kojim se određeni politički problem formuliše kao posebno značajan za opstanak zajednice, i time premešta van polja utvrđenih pravila igre. Ukoliko se kao rezultat takvog govornog čina, odnosno sekuritizujućeg poteza, usvoje specijalne mere, koje inače ne bi bile smatrane legitimnim, svedoci smo procesa uspešne sekuritizacije. Dakle, sekuritizacija je proces koji obuhvata jezičko konstruisanje bezbednosnih pretnji, kao i preduzimanje specijalnih mera radi borbe protiv njih.⁹ Svoj teorijski pristup Ole Wæver naziva “poststrukturalnim realizmom”. Radi se metodu koji prema njegovim rečima “radi sa realističkim konceptima kako bi ih obeležio na takav način da oni više ne mogu da funkcionišu u harmoničnom i samopotvrđujućem standardnom diskursu realizma” (Floyd, 2010, 24).

Zaključak

U ovom poglavlju je najpre u kratkim crtama predstavljen poststrukturalni obrt u filozofiji, društvenoj teoriji i međunarodnim studijama. Zatim su predstavljene tri strategije putem kojih je realizam izlagan poststrukturalnoj kritici. Prva strategija

⁹ Teorija sekuritizacije bila je predmet brojnih rasprava i empirijskih studija. Neke od njih su: Balzaq, 2005, 2010; Stritzel, 2007; McDonald, 2008; Floyd, 2010.

dovela je u pitanje realizam kao koherentnu akademsku paradigmu. Ukazujući na razilaženja u radovima protorealista, klasičnih realista i neorealista, poststrukturalisti su ukazali na to da uprkos ideologizujućim naporima da se kao paradigma unifikuje, realizam treba čitati kao mnoštvo raznovrsnih i često divergentnih tekstova; kao “nedovršeni posao”. Na ruševinama ideje o jedinstvenosti realističke tradicije u međunarodnim studijama, poststrukturalna kritika oživljava arheološke ostatke zaboravljenih ideja i u njima otkriva produktivni analitički potencijal. Druga strategija kritikovanja realističkoj paradigmi pristupa tako što dovodi u pitanje njenu “naučnost” i razotkriva njenu političnost. Realizam nije kritikovan zato što ne može na zadovoljavajući način da opiše i objasni “realni svet” već kao paradigma koja je konstitutivni deo tog “realnog sveta”. Tačnije, ovim postupkom, realizam se sagledava kao specifičan režim znanja koji proizvodi svet kakav poznajemo. Konačno, u radu je raspravljano i o trećoj poststrukturalnoj strategiji kritikovanja realizma koja ne podrazumeva odbacivanje realističkih koncepata već njihovo ozbiljno shvatanje i istorijsko i socijalno raspakivanje. Dok neke druge paradigme kritikuju realizam da je fetišizovao pojmove kao što su država, moć, suverenost ili bezbednost, poststrukturalisti žele da im posvete još snažniju pažnju. To prema njihovom stanovištu zahteva denaturalizaciju i dereifikaciju centralnih fenomena međunarodne politike. Problematizovanjem onoga što realisti uzimaju zdravo za gotovo, poststrukturalisti nude perspektivu koja otvara analitički prostor za drugačije interpretacije, ali i politički prostor za alternativne političke prakse.

Poststrukturalizam i realizam se po mnogo čemu razlikuju. Realizam esencijalizuje i naturalizuje ključne fenomene globalne politike dok poststrukturalizam nastoji da ukaže na njihovu socijalnost. Realisti, barem strukturalni, veruju u sveobuhvatnu teoriju međunarodne politike; poststrukturalisti su skeptični po pitanju bilo kakvih metanarativa, uključujući tu i realpolitičke. Realisti smatraju da je istorija ciklična i nepromenljiva; poststrukturalisti drže da je ona nepredvidljiva i stalno promenljiva. Realisti se bave kontinuitetom; poststrukturalisti teže razumevanju promene u međunarodnoj politici. Ipak, kao što je to bilo pokazano u dosadašnjem tekstu, ova dva pristupa imaju barem jednu ključnu dodirnu tačku, koja ih poput pupčane vrpce intelektualno vezuje – a to je gotovo fetišizirana zainteresovanost za moć. Razlika je u tome što su realisti fokusirani na vidljivi, materijalni i instrumentalni aspekt moći vezan pre svega za državu. Poststrukturaliste pak zanima analiza moći izvan države; njih zanima “moć bez kralja” (Foucault, 1990, 91). U tom smislu, realizam, zajedno sa liberalizmom i drugim režimima znanja, oni vide kao sastavni deo diskurzivnog okruženja u kome materijalni odnosi moći dobijaju smisao.

Na kraju, treba uvek imati na umu da poststrukturalizam nije koherentna intelektualna paradigma ili teorija već skup kritičkih intelektualnih praksi zasnovanih na “jezičkom obrtu” u filozofiji i društvenoj teoriji. Stoga ne postoji jedinstven i tačan način da se diskutuje o odnosu poststrukturalizma prema realizmu. Ovaj tekst je samo jedna od mnogo mogućih selekcija i interpretacija. Tvrditi suprotno bilo bi samo po sebi analitičko nasilje nad svim onim do čega poststrukturalisti drže, a to su razlika, mnoštvo i neodrživost velikih narativa.

LITERATURA

- Ashley, R. K. (1981): "Political Realism and Human Interests", u: *International Studies Quarterly*, 25 (2), 204-236.
- Ashley, R. K. (1984): "The Poverty of Neorealism", u: *International Organization*, 38 (2), 225-286.
- Aradau, C. i Van Munster, R. (2010): "Poststructuralism, Continental Philosophy and the Remaking of Security Studies", u: M. Cavely i V. Mauer: *The Routledge Handbook of Security Studies*, London: Routledge.
- Ayoob, M. (1995): *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict and the International System*, Boulder: Lynne Rienner.
- Ayoob, M. (2002): "Inequality and Theorizing in International Relations: The Case for Subaltern Realism", u: *International Studies Review*, 4 (3), 27-48.
- Balzacq, Th. (2005): "The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context", u: *European Journal of International Relations* 11 (2), 171- 201.
- Balzacq, Th. (ur.) (2010): *Securitization Theory: How Security Problems Emerge and Dissolve*, London: Routledge.
- Barnett, M., Duvall, R. (2005): "Power in International Politics", u: *International Politics*, 59 (1), 39-75.
- Barkawi, T. i Laffey, M. (2006): "The Postcolonial Moment in Security Studies", u: *Review of International Studies*, 32 (4), 329-52.
- Bartelson, J. (1995): *A Genealogy of Sovereignty*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Braidotti, R. (ur.) (2010): *After Poststructuralism: Transitions and Transformations*, Durham: Acumen Publishing.
- Burke, A. (2008): "Postmodernism", u: C. Reus-Smit i D. Snidal (ur.): *The Oxford Handbook of International Relations*, New York: Oxford University Press.
- Campbell, D. (1998): *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, Minnesota: University of Minnesota Press.
- Derrida, J. (1967): *De la grammatologie*, Paris: Les Editions de Minuit.
- Der Derian, J. i Shapiro, M. J. (1989): *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics*, New York: Lexington Books.
- Dillon, M. (1990-1): "The Alliance of Security and Subjectivity", u: *Current Research on Peace and Violence*, 13 (3), 101-24.
- Fanon, F. (1973): *Prezreni na svijetu*. Zagreb: Stvarnost.
- Foucault, M. (1990): *The History of Sexuality: An Introduction*, New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (2003a), "Nietzsche, Genealogy, History", u: P. Rabinow i N. Rose: *The Essential Foucault*, London: The New Press.
- Foucault, M. (2003b): "Governmentality", u: P. Rabinow i N. Rose: *The Essential Foucault*, London: The New Press.
- George, J. (1994): *Discourses of Global Politics: A Critical ReIntroduction to International Relations*, Boulder, Colo: Lynne Rienner.
- Hansen, L. (2006): *Security as Practice: Discourse Analysis and the Bosnian War*, New York: Routledge.
- Klein, B. (1994): *Strategic Studies and World Order*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Keohane, R. (1988): "International Institutions: Two Approaches", u: *International Studies Quarterly*, 32 (4), 379-96.
- Liotard, J.-F. (1984): *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

- McDonald, M. (2008): "Securitization and the construction of security", u: *European Journal of International Relations*, 14 (4), 563-87.
- Miršajmer/Mearsheimer, Dž./J. (2009 [2001]): *Tragedija politike velikih sila*, Udruženje za studije SAD.
- Molloy, S. (2006): *The Hidden History of Realism, A Genealogy of Power Politics*, London: Palgrave.
- Morgenthau, H. (1948): *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York: McGraw Hill.
- Rorty, R. (ur.) (1992): *The Linguistic Turn: The Essays in Philosophical Method*, London: University of Chicago Press.
- Said, E. (2008): *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Saussure, F. de (1960): *Cours de linguistique generale*, Paris: Payot.
- Spivak, G. Ch. (1988): "Can the Subalterns Speak", u: C. Nelson i L. Grossberg (ur.): *Marxism and the Interpretation of Culture*, London: Macmillan.
- Stern, M. (2006): "We' the Subject: The Power and Failure of (In) Security", u: *Security Dialogue*, 37 (2), 187-205.
- Stritzel, H. (2007): "Towards a Theory of Securitization: Copenhagen and Beyond", u: *European Journal of International Relations* 13 (3), 357-83.
- Volc/Waltz, K./K. (2008 [1979]): *Teorija međunarodne politike*, Beograd: Centar za civilno-vojne odnose.
- Wæver, O. (1995): "Securitization and Desecuritization", u: R. Lipschutz (ur.): *On Security*, New York: Columbia University Press, 46-86.
- Walker, R. B. J. (1987): "Realism, Change and International Political Theory", u: *International Studies Quarterly*, 31 (1), 65-86.
- Walker, R. B. J. (1989): "The Prince and 'The Pauper': Tradition, Modernity, and Practice in the Theory of International Relations", u: J. Der Derian, M. J. Shapiro: *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics*, New York: Lexington Books.
- Walker, R. B. J. (1995): *Inside/Outside: International Relations As Political Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Walt, S. (1991): "The Renaissance of Security Studies", u: *International Studies Quarterly*, 35 (2), 211-39.